

TA'LIM TIZIMIDA IQTIDORLI VA QOBILIYATLI BOLALAR BILAN ISHLASHNING SAMARALI PSIXOLOGIK USULLARI

Musaeva Nasiba Orazbaevna

Qoraqalpog'iston Respublikasi Shumanay tumani 8-sonli maktab psixologi

Karakulova Aysholpan Bekkaliyeva

Qoraqalpog'iston Respublikasi Shumanay tumani 5-sonli maktab psixologi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ta'lim tizimida iqtidorli bolalar bilan ishlashning samarali psixologik usullari yoritilgan. Iqtidorli o'quvchilarning psixologik xususiyatlari, ularning qobiliyat va iste'dodini rivojlantirishga xizmat qiluvchi zamonaviy yondashuvlar tahlil qilingan. Shuningdek, o'qituvchi, psixolog va ota-onalarning hamkorligi asosida iqtidorli bolalarni qo'llab-quvvatlashning muhim jihatlari haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar:Iqtidorli bola, qobiliyat, iste'dod, psixologik yondashuv, motivatsiya, ijodkorlik, ta'lim tizimi, rivojlantirish, psixologik yordam, innovatsion metodlar.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimining asosiy vazifalaridan biri iqtidorli yoshlarni aniqlash, ularning salohiyatini rivojlantirish va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladigan yetuk mutaxassislar qilib tarbiyalashdan iboratdir. Ilm-fan va texnologiyalar jadal rivojlanayotgan hozirgi davrda iqtidorli bolalarni qo'llab-quvvatlash davlat va jamiyat oldidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Chunki iqtidorli yoshlar kelajak taraqqiyotining asosiy omillaridan biridir.

Iqtidorli bolalar o'zining tez fikrlashi, kuchli xotirasi, yuqori qiziquvchanligi va ijodiy yondashuvi bilan boshqa tengdoshlaridan ajralib turadi. Ular murakkab vazifalarni bajarishga moyil bo'lib, yangi bilimlarni tez o'zlashtiradi. Ayrim hollarda esa iqtidorli bolalar emotsional jihatdan ta'sirchan bo'lishi, o'ziga yuqori talab qo'yishi yoki tengdoshlari bilan muloqotda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin. Shu sababli ular bilan ishlashda individual psixologik yondashuv zarurdir.

Iqtidorli bolalarni aniqlashda psixologik diagnostika muhim ahamiyatga ega. Psixologlar tomonidan o'tkaziladigan testlar, suhbatlar va kuzatuvlar orqali bolaning qobiliyati, qiziqishi va intellektual salohiyati aniqlanadi. O'qituvchilar esa dars

jarayonida o‘quvchining faolligi, mustaqil fikrlashi va ijodkorligiga e‘tibor qaratishi kerak.

Iqtidorli bolalar bilan ishlashning samarali psixologik usullaridan biri — motivatsiyani shakllantirishdir. Rag‘batlantirish, maqtov va qo‘llab-quvvatlash bolaning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi. Ayniqsa, erishilgan yutuqlarni e‘tirof etish iqtidorli o‘quvchilarda yanada katta natijalarga erishish istagini uyg‘otadi.

Shuningdek, ijodiy va interaktiv metodlardan foydalanish ham muhimdir. Turli ilmiy loyihalar, fan olimpiadalari, treninglar, debatlar va amaliy mashg‘ulotlar iqtidorli bolalarning bilim va ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish esa ularning ilm-fanga bo‘lgan qiziqishini yanada oshiradi.

Psixologik treninglar va relaksatsion mashqlar iqtidorli bolalarning ruhiy barqarorligini ta‘minlashda samarali vosita hisoblanadi. Chunki ayrim iqtidorli bolalarda kuchli hissiy zo‘riqish, muvaffaqiyatsizlikdan qo‘rqish yoki o‘ziga nisbatan yuqori talabchanlik kuzatiladi. Shu sababli ularga stressni boshqarish va emotsiyalarni nazorat qilish ko‘nikmalarini o‘rgatish muhimdir.

Iqtidorli bolalarni rivojlantirishda o‘qituvchining shaxsiy namunasi va pedagogik mahorati ham katta ahamiyatga ega. O‘qituvchi o‘quvchini mustaqil izlanishga, yangi g‘oyalarni ilgari surishga va erkin fikrlashga undashi kerak. Dars jarayonida erkin va ijodiy muhit yaratish bolaning qobiliyatini yanada rivojlantiradi.

Oilaviy muhit ham iqtidorli bolalarning rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Ota-onalar farzandining qiziqishlarini qo‘llab-quvvatlashi, unga ruhiy dalda berishi va ortiqcha bosim o‘tkazmasligi kerak. Mehr va e‘tibor asosida qurilgan sog‘lom oilaviy muhit bolaning iste‘dodini erkin namoyon qilishiga yordam beradi.

Bugungi ta‘lim tizimida iqtidorli bolalar bilan ishlashda innovatsion pedagogik texnologiyalar va zamonaviy psixologik metodlardan foydalanish tobora kengayib bormoqda. Bu esa yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirish va ularni zamonaviy ilm-fan taraqqiyotiga tayyorlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

Iqtidorlilik tiplariga bu nuqtai nazardan yondoshuvchi psixologlar ko‘plab uchraydi. Jahon psixologiyasidagi muhim yondoshuvlardan biri bu maxsus qobiliyatlarni umumiy qobiliyatlar bilan muvofiqligi muammosidir (B.M. Teplov, V. D. Shadrikov va boshqalar). B.G. Anan‘ev bo‘yicha maxsus qobiliyatlar jamiyat hayotining u yoki bu sohasida «faol va samarali faoliyatiga tayyorlikni ko‘rsatuvchi muayyan bir shaxs sifatlarining sintezi» sifatida ko‘rib chiqiladi. Alohida maxsus qobiliyatlar orasida o‘zaro aloqa bo‘lib, ularni birlashtirib turuvchi yagona manba - bu umumiy taraqqiyotning u yoki bu darajasidir. Umumiy taraqqiyot mahsuli - iqtidor yoki umumiy qobiliyatlardir.

«Genetik planda umumiy va maxsus taraqqiyot shu bilan birga iqtidor va maxsus qobiliyatlar orasida o'zgarib, shakllanib boradi». Kishilar turli sohalaridagi faoliyatlarida – mehnat, o'qish va ijodiyotda biror narsani tez yoki sekin bajarishlari bilan bir-birlaridan farq qiladilar. Ba'zi bir odam bir ishni sekinlik bilan bajarsa, ikkinchisi bir ishni tezlik bilan bajaradi. Ayrim kishilarning faoliyatlari samarali, serunum bo'lsa, boshqalarniki esa kam unum bo'ladi. Ba'zi odamlar o'z ishlarida ijodiy, kamyob usullarni ko'proq qo'llasa, ba'zi bir kishilarning ishlarida esa bunday usullar kamroq ko'rinadi. Kishilar faoliyatining mana shu xususiyatiga qarab, biz ularning qobiliyatlari qandayligini aniqlab olamiz. Kishilarning qobiliyati nihoyatda xilma-xil bo'ladi. Har bir kasb kishidan mehnatda, ijodiyotda va o'qish faoliyatlarida tegishli qobiliyat talab etadi. Qobiliyatlar to'g'risida umumiy tushunchani vujudga keltirish uchun ularga aloqador omillar, tarkiblar bo'yicha ma'lumotlarini keltirish maqsadga muvofiq: a) qobiliyatlar shaxsning psixologik xususiyatlari ekanligi; b) mazkur xususiyatlar bilim, ko'nikma va malakalarga taalluqli emasdir.

Psixologik tadqiqotlarning ko'rsatishisha, ta'lim jarayonida o'zlashtirish ko'rsatkichi bo'yicha «o'rta miyona» o'quvchi keyinshalik ijobiy tomonga o'zgarishi, boshqa sohada yuksak natijalarga erishishi mumkin

Ta'lim va ijtimoiy turmushda «yaproqsiz» deb baholangan insonlar keyinshalik biron-bir sohaning yetakshi mutaxassisi sifatida elga tanilishi, yuqori lavozimni egallashi, tadbirkor shaxs sifatida kamol topishi hodisasi tajribada ko'p uchraydi. Shuning uchun bilim, ko'nikma va malakalarni egallash jarayonida qobiliyatlar namoyon bo'lsa-da, lekin ular bilim, ko'nikma, malakalarga bevosita taalluqli emasdir, xuddi shu boisdan, ular bir-biri bilan o'zaro munosabat va nisbatan nuqtai nazardan tahlil qilinganida qobiliyatlar bilan bilimlar, qobiliyatlar bilan ko'nikmalar mohiyat, mazmun, ma'no jihatidan bir-biridan tafovut qiladi.

Ushbu psixologik hodisani obrazliroq qilib tushuntirilganida bilim, ko'nikma, malaka mashqlanish tufayli egallaniladigan aniq voqelik deb tasavvur qilinsa, qobiliyatlar shaxsning ruhiy olamidagi hali ro'yobga shiqmagan imkoniyatidir. Qobiliyatlar imkoniyatlar tizimidan tashkil topgan bo'lib, u yoki bu faoliyatdagi zaruriy mahorat darajasi haqiqat hisoblanadi. Shaxsda namoyon bo'layotgan tasviriy san'at qobiliyati uning rassom sifatida shakllanishiga kafolat bera olmaydi. Rassomlikni egallashi uchun maxsus ta'lim berilishi, tabiatga o'zgacha munosabati, idrok qilish hayoloti, shaxsiy fazilati, salomatligi, matolar, mo'yqalamlar, bo'yoqlar, moslama asboblari va boshqalar muhayyo bo'lishi lozim. Ta'kidlab o'tilgan vositalar, shart-sharoitlarsiz tasviriy san'at qobiliyatlari taraqqiy etmay turib ilk ko'rinishidayoq so'na borishi mumkin.

Psixologiya fani qobiliyatlar bilan faoliyatning muhim jabhalari bo'lmish bilim, ko'nikma va malakalarning aynan bir narsa ekanligini rad etar ekan, ularning birligini e'tirof qiladi. Shuning uchun qobiliyatlar faqat faoliyatda ro'yobga shiqadi, lekin shunda ham aynan shu qobiliyatlarsiz amalga oshirilishi amri mahol faoliyat ko'rinishlaridagina aks etadi, xolos. Agar shaxs rasm solishni hali o'rganmagan bo'lsa, mabodo u tasviriy faoliyatning malakalarini uddalay olmasa, uning tasviriy san'atga nisbatan qobiliyatlari yuzasidan mulohaza yuritishga o'rin ham yo'q. Bularning barshasi bo'lg'usi rassomning ish uslubi, usullari, rang munosabatlarini qanchalik tez va oson o'zlashtirishida hamda borliqdagi go'zallikni idrok qilish, tasavvur etishida yuzaga keladi. Qobiliyatlar bilim, ko'nikma va malakalarda aks etmaydi, balki ularni egallash dinamikasida namoyon bo'ladi. Faoliyat uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirish jarayonida yuzaga shiqadigan farqlar qobiliyatlar to'g'risida mulohaza yuritish imkonini beradi.

Demak, shaxsning faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblangan bilim, ko'nikma va malakalarni egallash dinamikasida yuzaga shiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual psixologik xususiyati qobiliyatlar deyiladi. Ushbu xususiyatni aniqlash uchun ba'zi bir omillarni tahlil qilish maqsadga muvofiq; a) shaxsning muayyan sifatlar yig'indisi belgilangan vaqt oralig'ida egallagan faoliyati talablariga javob bersa, unda mazkur faoliyatga nisbatan qobiliyati mavjuddir; b) inson shunday holatlarda faoliyat talabiga javob bera olmasa, psixologik sifatlar, ya'ni qobiliyatlar mavjud emasdir. Lekin xususiyatli shaxs ko'nikma va malakalarni egallay olmaydi, degan ma'no anglatmaydi, biroq ularni egallash vaqti sho'zilib ketadi, xolos.

Inson qobiliyatining barsha turlari hamma odamlarga xosdir. Odatda qobiliyatlar insonga shaxsning barsha individual psixologik xususiyatlari kabi tabiat tomonidan tug'ma ravishda tayyor holda berilmaydi, balki hayot davomida va faoliyat jarayonida shakllanadi. Shuni uqtirish joizki, qobiliyatning tug'maligini inkor qilish mutlaq xususiyatga emas, albatta.

Lekin qobiliyatning tug'ma ekanligini tan olmaslik, miya tuzilishi bilan bog'liq differensial xususiyatlarning tug'maligini inkor qiladi, degan so'z emasdir.

Har bir shaxsda tug'ma layoqat nishonalari, ya'ni miya oliy nerv faoliyatining analizatorlarning o'ziga xos xususiyatlari bor. Layoqat esa qobiliyatning tabiiy zamini sifatida faoliyatda muhim rol o'ynaydi. Layoqat deb qobiliyatlar taraqqiy etishining dastlabki tabiiy sharti sifatida namoyon bo'ladigan miya tuzilishining, sezgi a'zolari va harakatlarning morfologik hamda funksional xususiyatlariga aytiladi. Kelgusida biror bir qobiliyatni rivojlanishiga bo'lgan muayyan moyillik ana shunga bog'liqdir. Tabiiy anatomik, fiziologik layoqat nishonalari qobiliyatlarning fiziologik asosini tashkil etadi. Keyinchalik qobiliyatga aylanadigan layoqat nishonalarning majmui shaxsning yuqori cho'qqilariga ko'tarishiga sabab bo'ladi. Alohida yakka shaxs

ma'lum tabiiy layoqatga ega bo'lsa, u holda o'ziga taalluqli qobiliyatlarni rivojlantirish nisbatan yengil keshadi. Shaxsning qobiliyati uning tug'ma layoqati asosida, muhitga bog'liq ravishda, olayotgan ta'lim-tarbiyaga qarab, shuningdek kishining o'z ustida ishlashi bilan bog'liq holda o'sib, kamol topib boradi.

Tug'ma layoqat - tayyor, kamolotga yetgan qobiliyat emas, balki qobiliyatning o'sishi uchun faqat tabiiy zamindir, u kelgusida qobiliyatga aylanmog'i mumkin. Bunday imkoniyatlar faqat tegishli sharoit mavjud bo'lgandagina ro'yobga shiqa oladi. Tug'ma layoqatni irsiyat bilan aynan bir narsa deb tushunish yaramaydi. Layoqat irsiyat natijasigina bo'lib qolmay, balki, shu bilan birga, ona homilasida o'sish natijasi hamdir! Layoqat -kishidagi tug'ma imkoniyatdir.

Layoqat kishining butun umri davomida o'zisha o'sib, kamolotga etib, qobiliyatga aylanmaydi. Layoqat hali kishida «mudrab yotgan» imkoniyatlardir. Bu layoqatning «uyg'onib» yuzaga chiqish uchun tegishli ijtimoiy muhit ham bo'lmog'i lozim. Qulay muhit kishidagi «mudrab yotgan» layoqatlarni uyg'otib, qobiliyat darajasiga ko'tarishi mumkin. Buni esa o'quvchilik shog'laridan shakllantirmoq kerak bo'ladi. Layoqatni xuddi uruqqa o'xshatish mumkin, urug'dan o'simlik ko'karib chiqishi, yetilib meva qilishi uchun qulay sharoit bo'lmog'i darkor. Shaxsdagi tug'ma layoqatning o'sib, kamol topishi uchun zarur bo'lgan sharoitning asosi ijtimoiy muhitdir.

Ijtimoiy muhit layoqatning o'sib, kamol topishi qulay yoki noqulay bo'lishi mumkin. Qulay muhit shaxsdagi mudrab yotgan layoqatlarni uyg'otib, qobiliyat darajasiga ko'taradi. O'quvchilar o'z o'yinlarida, odatda, kattalarga taqlid qiladilar. Taqlid qilish jarayonida o'quvchilarda ma'lum bir layoqatlar dastlab uyg'ona boshlaydi. Musiqashi, rassom yoki shoirlar muhitida o'sgan o'quvchilarning ko'pchiligida layoqatning juda barvaqt uyg'onish sababi ko'proq ana shundadir.

Qobiliyatlarning shakllanishida bundan tashqari ishtiyoq va moyillik bilan ham bog'liq bo'ladi. Muayyan faoliyatga bo'lgan moyillik va unga bo'lgan qobiliyat, ko'pincha, bir-biriga mos keladi, birgalikda o'sadi. Shaxsdagi moyillik ko'pincha, undagi mavjud qobiliyatlarning ko'rsatkichi bo'ladi.

Shaxsning qobiliyati faoliyatda o'sadi va tarkib topadi. Shuning uchun ham shaxs o'z faoliyatiga qanday munosabatda bo'lishi katta ahamiyatga egadir. Agar shaxs o'z ishini sevib, mehr bilan qilsa, u vaqtda shaxsning bu sohadagi salohiyatlari kuchliroq yuzaga shiqa boshlaydi, uning qobiliyati tezroq o'sib, shakllanib boradi. Ishga muhabbat qo'yish - ishga qiziqish-havas demakdir. Shu sababdan shaxsning qobiliyati uning qiziqish-havaslar bilan ham mustahkam bog'liq qiziqishning o'sib borishiga qarab shaxs qobiliyati ham o'sib boradi.

Ayrim vaqtlarda kishining qobiliyati bilan qiziqishlari bir-biriga mos bo'lmasligi ham mumkin, masalan, kishi ma'lum bir sohada qobiliyat ko'rsatadi, ayni

vaqtda boshqa bir sohaga ham qiziqadi. Bunday hodisa, ko'proq kishining qobiliyatlari hali to'liq tarkib topib yetmagan va oshkor bo'lmagan davrlarda uchraydi.

Shaxsning individual xislati bo'lgan qiziqish-havaslar uning hamma psixik jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi. Yuqorida ko'rib o'tganimizdek, kishining bir talay xarakter xislatlari ham, shuningdek qobiliyatlarining o'sishi ham ma'lum darajada undagi qiziqish-havaslar bilan belgilanadi.

Yuqorida ko'rsatib o'tilgan xususiyatlar shaxs qobiliyatining shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Ilk yoshlikdan o'quvchining o'zidagi mavjud imkoniyatlarini rivojlantirish, shart-sharoit yaratish, ishini to'g'ri yo'lga qo'yish kerak. Ana shunda shaxsdagi qobiliyatlar shakllanib iqtidor, iste'dod darajasiga ko'tariladi. Tug'ma iqtidordagi orttirilgan sifat shuki, o'quvchi toki bilim, malaka va ko'nikmalarini o'stirish borasida harakat qilmasa, eng kuchli layoqat ham layoqatligisha qolib, qobiliyatga, undan so'ng iqtidorga aylanmay qolib ketadi. Eng talantli, mashhur shaxslarning buyuk ishlari, erishgan ulkan muvaffaqiyatlarining tagida ham qisman layoqat va asosan tinimsiz mehnat, intilish, ijodkorlik va bilimga shanqoqlik yotgan. Shuni unutmaslik kerakki, qobiliyatsiz odam bo'lmaydi. Agar shaxs adashib, o'zidagi layoqatini, qiziqishini bilmay turib kasb tanlagan bo'lsa, tabiiyki, u atrofdagilarga layoqatsiz, qobiliyatsiz bo'lib ko'rinadi. Shuning uchun ham har bir ongli inson o'zidagi qiziqish va layoqatini ilk yoshlikdan bilib, o'sha o'zi yaxshi ko'rgan, «yuragi shopgan» faoliyat bilan shug'ullansa va undan qoniqish olib, qobiliyatini o'stirishga imkoniyat topib, yutuqlarga erishsa, biz uni iqtidorli deymiz.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, ta'lim tizimida iqtidorli bolalar bilan ishlash murakkab, ammo muhim pedagogik va psixologik jarayondir. Iqtidorli o'quvchilarning qobiliyatini o'z vaqtida aniqlash, ularni psixologik jihatdan qo'llab-quvvatlash va zamonaviy metodlar asosida rivojlantirish kelajakda yetuk mutaxassislarni tarbiyalashga xizmat qiladi. O'qituvchi, psixolog va ota-onalarning hamkorligi asosida olib borilgan ishlar iqtidorli yoshlarning salohiyatini to'liq namoyon etishiga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G'oziev E. G. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O'qituvchi, 2017.
2. Davletshin M. G. Pedagogik psixologiya. — Toshkent, 2018.
3. Karimova V. M. Ta'lim psixologiyasi. — Toshkent: Sharq, 2020.
4. Hasanboyev J. va boshqalar. Pedagogika nazariyasi. — Toshkent, 2019.
5. Vygotskiy L. S. Psixologik rivojlanish asoslari. — Moskva, 2016.